

فعالیت اقتصادی زنان از دیدگاه قرآن

احمد طاهری نسا

مقدمه

فعالیت اقتصادی و کار و تلاش، همواره قرین زندگی زنان بوده است. زنان در طول تاریخ، علاوه بر انجام کارهای خانه، همیشه همگام با مردان به فعالیت‌هایی مثل کشاورزی و دامداری اشتغال داشته و از این طریق، بخشی از هزینه خانواده را بر دوش کشیده و به اقتصاد خانواده کمک می‌کرده‌اند. اما در زمان‌های گذشته، فعالیت‌های یاد شده نظیر سایر کارهایی که زنان در خانه انجام می‌دادند، کار خانه به شمار می‌رفته و در مقابل آن مزدی به زن پرداخت نمی‌شده است.

با حرکت جوامع به سوی دستاوردهای تمدن جدید و تبدیل کارگاه‌های خانگی و کوچک به کارخانه و جای‌گزینی ماشین به جای نیروی انسانی، اشتغال زنان به فعالیت‌های اقتصادی بیرون از خانه، طی چند دهه اخیر، اهمیت ویژه‌ای یافته است؛ به گونه‌ای که در حال حاضر مشارکت اقتصادی و اشتغال زنان به فعالیت اقتصادی در بیرون خانه، یکی از مسائل مهم و مطرح زنان در جامعه امروز ما است. نظر به اهمیت موضوع و شباهت و اشکالاتی که در زمینه کار زنان در مراکز عمومی مطرح شده و آراء و دیدگاه‌های مختلفی را پدید آورده است، این نوشتار به بررسی این مسئله از دیدگاه آیات پرداخته و از چند شاهد روایی نیز مدد جسته است.

واژگان محوری

کار: «کار» در لغت، به معنای تلاش و کوشش و فعالیت، و در اصطلاح اقتصادی، یکی از عوامل تولید است. دانشمندان علم اقتصاد در تعریف کار گفته‌اند: «نیروی کار یکی از عوامل عمده تولید و متشکل است از اعمال قوه فکری یا دستی که در برابر آن مزد، حقوق، معاش، یا حق الزحمه کار و کسب گرفته می‌شود.»^(۱) بر اساس این تعریف، فعالیتی که در برابر آن مزد پرداخت نشود کار محسوب نمی‌شود به همین سبب، کاری که زنان در خانه انجام می‌دهند فعالیت اقتصادی به شمار نمی‌آید و زنان خانه‌دار در جمعیت غیر فعال و بیکار قرار می‌گیرند.^(۲)

اشتغال: در فرهنگ‌نامه‌های اقتصادی، «اشتغال» به معنای مشغول بودن به کار تعریف شده است.^(۳) بنابراین تعریف، هرگونه فعالیتی که انسان، اعم از زن یا مرد، در خانه یا بیرون از خانه انجام دهد اشتغال است. اما برخی از اقتصاددانان قید مزد و پاداش را نیز بر تعریف اشتغال افزوده و بیان داشته‌اند: اشتغال مشغول بودن به کاری است که پاداش و مزد در برابر آن وجود داشته باشد. بر اساس این تعریف، مفهوم «اشتغال» محدودتر شده و فقط شامل کارها و فعالیت‌هایی می‌شود که در قبال آن دستمزدی پرداخت شود. اما تلاش‌هایی که مجانی صورت می‌گیرند مثل برخی از کارهای زنان در خانه، مشمول اشتغال

نخواهند بود. مقصود از اشتغال زنان در اصطلاح رایج، همین معناست.

محل بحث

کار زنان در دو عرصه مطرح است: یکی در عرصه خصوصی و فعالیت‌هایی که زنان برای سامان‌دهی منزل در داخل خانه انجام می‌دهند؛ مانند پخت و پز، شست‌وشو، رفت و روب و رسیدگی به همسر و فرزندان که از دیرباز به عنوان کار خانه شناخته شده‌اند؛ دوم کار در عرصه عمومی و اجتماعی که از آن به «کار بیرون» تعبیر می‌شود. چنانچه گفته شد، واژه‌های «کار» و «اشتغال»، در اصطلاح رایج کنونی، شامل فعالیت‌هایی که زنان در خانه انجام می‌دهند نمی‌شود.^(۴) در نتیجه، تلاشی که زنان در خانه برای سامان‌دهی کانون خانواده انجام می‌دهند مثل بچه‌داری زن در داخل خانه، فعالیت اقتصادی به حساب نمی‌آید.^(۵) بحث ما در این مقاله بیشتر در ارتباط با نوع دوم از کار است؛ زیرا آنچه امروزه به عنوان یک مسئله مطرح است و موافق و مخالف در ارتباط با آن در کتاب‌ها و مقالات به بحث و بررسی می‌پردازند، اشتغال زنان به کار و فعالیت در مراکز تولیدی و خدماتی و اداری در بیرون از خانه است.

سؤال اصلی این است که آیا زنان می‌توانند همانند مردان در عرصه اجتماعی، فعالیت اقتصادی داشته باشند، یا تلاش در عرصه اجتماعی، و کار و تولید و تجارت و بازرگانی و ارائه خدمات عمومی، ویژه مردان است؟ در پاسخ به این پرسش، دیدگاه‌های متفاوتی ارائه شده‌اند. این نوشته به بررسی این مسئله از دیدگاه وحی می‌پردازد.

شواهد قرآنی بر جواز فعالیت‌های اقتصادی زنان

واژه‌های «فعل»، «عمل»، و «کسب» در قرآن به معنای کار و تلاش هستند، اما معمولاً به معنای اقتصادی آن - که خصوصاً فعلیتی است که برای تحصیل درآمد انجام می‌گیرد و در برابر آن مزدی پرداخت می‌شود - به کار نمی‌رود؛ برای مثال، واژه «فعل» و مشتقات آن قریب ۱۰۸ بار در قرآن به کار رفته‌اند که در هیچ یک از آن‌ها مراد از «فعل» کار اقتصادی و تلاش مادی نیست. واژه «عمل» و مشتقات آن قریب ۳۶۰ مورد در آیات آمده‌اند که بیشتر آن‌ها به معنای تلاش اخروی است. تنها در برخی از آیات به معنای تلاش مادی به کار رفته‌اند؛ مثل:

﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسْكِينٍ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ﴾
(کهف: ۷۹)؛ اما آن کشتی مال گروهی از مستمندان بود که با آن در دریا کار می‌کردند.

﴿وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا

دُونَ ذَلِكَ﴾ (انبیاء: ۸۲)؛ و گروهی از شیاطین برای او (حضرت سلیمان) غواصی می‌کردند و کارهایی غیر از این نیز برای او انجام می‌دادند.

﴿وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ﴾ (سبأ:

۱۱)؛ و گروهی از جن پیش روی او (حضرت سلیمان) به اذن پروردگارش کار می‌کردند.

واژه «کسب» نیز ۶۷ بار در قرآن به کار رفته، ولی معمولاً به معنای کار اقتصادی نیست. تنها در یک مورد در آیه ﴿لَلرَّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ﴾ (نساء: ۳۲) (مردان را نصیبی است از آنچه به دست می‌آورند و زنان را نصیبی) به معنای تلاش مادی و کسب درآمد استعمال شده است که می‌توان برای اثبات مشروعیت فعالیت اقتصادی زنان به آن استناد کرد؛ زیرا اگر کار کردن برای آنان مجاز نبود، آیه شریف آنان را مالک دست‌رنج خود قرار نمی‌داد. بنابراین، واژه‌های «فعل»، «عمل» و «کسب» در این آیات غالباً به معنای کار مادی نیستند و در آیاتی هم که به معنای تلاش مادی آمده‌اند معمولاً نمی‌توانند در این موضوع، مشکلی را از میان بردارند. در نتیجه، هرچند معنای لغوی این واژه‌ها «کار» است، به ویژه لفظ «عمل» که در کتاب‌های عربی امروز به معنای تلاش اقتصادی به کار می‌رود، اما در بحث قرآنی نمی‌توانیم برای اثبات یا رد اشتغال زنان، به این آیات استناد کنیم.

آیات دیگری که در این موضوع می‌توانند ما را یاری دهند آیاتی هستند که واژه‌های به کار رفته در آن‌ها به صراحت، به معنای کار نیست، اما به دلالت التزامی، معنای کار و تلاش مادی از آن‌ها استفاده می‌شود. این آیات را می‌توان در چهار گروه بررسی کرد:

نخست، آیاتی که انسان‌ها را به وفای به عقد موظف کرده است؛

دوم، آیاتی که کار و تلاش مادی را برای انسان‌ها مجاز دانسته است. در این آیات، بیشتر از واژه ترکیبی «ابتغاء فضل» استفاده شده است؛

سوم، آیاتی که برخی از معاملات را حلال و برخی را حرام کرده است؛

چهارم، آیاتی که می‌توان از آن‌ها برخی از اشتغالات خاص را استفاده کرد.

گروه اول: آیات وفای به عقد

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾ (مائده: ۱)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به پیمان‌ها و قراردادهای وفا کنید. «وفی» و «أوفی» هر دو به معنای تمام کردن و کامل کردن است.^(۶) «عقود» جمع «عقد» به معنای بستن و گره زدن چیزی به چیز

دیگر است.^(۷) این واژه گرچه در اصل، برای امور محسوس وضع شده، اما در انواع معاملات و پیمان‌های غیر محسوس، که نوعی از بستن و گره زدن در آن‌ها لحاظ شده است، به کار می‌رود.^(۸) جمله ﴿أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾ امر است و انسان‌ها را به وفا کردن به هر چیزی که به آن «عقد» گفته شود، امر کرده است. این آیه از دو جهت فراگیر است: نخست از جهت مصداق عقد؛ زیرا در آن عقد خاصی ذکر نشده است. بنابراین، هر گونه معامله و پیمانی را که شرعیت آن از سوی شارع رسیده باشد، شامل می‌شود، خواه از عقود لازم باشد - مثل بیع و اجاره و مزارعه و مساقات - یا از عقود جایز - مثل قرض و ودیعه. دوم از جهت مخاطب که زن و مرد را شامل می‌شود. نه در این آیه و نه در هیچ آیه دیگری حکم وفای به عقد به گروه یا صنف خاصی منحصر نشده است. بنابراین، بر زن و مرد واجب است که به پیمان‌ها و قراردادهای خود از هر نوعی که باشند وفا کنند. استفاده مشترک زن و مرد در وجوب وفای به عقود شرعی، به اندازه‌ای روشن بوده است که فقیهان در سراسر فقه، برای لزوم وفای به عقد به این آیه استدلال کرده و در هیچ موردی از دخالت جنسیت در الزام آیه شریفه، بحثی نکرده‌اند. دیده نشد که فقهی تردید کرده باشد در اینکه اگر زنی عقد اجاره یا بیع یا مضاربه و یا هر عقد مشروعی با دیگری امضا کرد لازم الوفا است و باید به آن پایبند باشد. این سخن بدان معناست که حکمی که در آیه بیان شده میان مرد و زن مشترک است. لازمه این دستور مشترک آن است که همچنان که مردان می‌توانند پیمان تجاری و بازرگانی داشته باشند یا با کسی عقد اجاره ببندند و خود را اجیر کنند، زنان نیز می‌توانند. اگر زن نمی‌توانست در هیچ قرارداد تجاری و بازرگانی شرکت کند یا مثل صغار، هیچ‌گونه معامله‌ای برای او جایز نبود، وجوب وفای به عقد به طور مطلق، برایش معنا نداشت. در حقیقت، از او عقدی محقق نمی‌شد تا لازم الوفا باشد. بنابراین، لزوم وفای به عقود و اشتراک زن مرد در این خطاب، دلیل بر جواز مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی و تحصیل درآمد از طریق اجاره یا تجارت و بازرگانی و عقود شرعی دیگر است.

بلی، «أوفوا» صیغه مذکر است، اما دلیل بر اختصاص این حکم به مردان نیست؛ زیرا روش قرآن در بیان احکام مشترک میان مرد و زن، بر خطاب مذکر است. برای مثال، شکی نداریم که اقامه نماز و پرداخت زکات که با خطاب مذکر در آیه ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ در موارد متعددی از سوره بقره^(۹) به طور مکرر و در برخی از سوره‌های دیگر، آمده و وجوب روزه ماه رمضان که در آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ (بقره: ۱۸۳) بیان شده، برای زنان و مردان است. آیا

می‌توان معتقد شد در این آیات، به دلیل آنکه خطاب در «أقیموا» و «آتوا» و «الذین آمنوا» و «علیکم» به صیغه مذکر است، وجوب نماز و زکات و روزه به مردان اختصاص دارد؟

گروه دوم: آیات تحلیل و تحریم برخی از معاملات

آیه ﴿أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ﴾ (بقره: ۲۷۵) (خدا بیع را حلال کرد) خرید و فروش را، که نوعی کسب و تلاش اقتصادی است، حلال کرده. آیات ﴿حَرَّمَ الرِّبَا﴾ (بقره: ۲۷۵) (ربا را حرام کرد)؛ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً﴾ (آن عمران: ۱۳۰) (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، ربا را چند برابر نخورید) و آیات فراوان دیگر^(۱۰) با تعبیرهای گوناگون؛ به مبارزه با ربا برخاسته و ربا خواری را، که راهی برای تحصیل درآمد و افزایش سرمایه است، ناروا دانسته‌اند.

آیات مزبور، به طور مطلق، جنس بیع را حلال، و جنس ربا را حرام کرده‌اند. از سوی دیگر، آیه یا روایتی که بر دخالت جنسیت در این حکم دلالت داشته باشد، نداریم. بنابراین، حکمی که برای بیع و ربا بیان شده، از احکام مشترک میان زن و مرد است؛ چنان که مرد مجاز است با دیگران قرارداد خرید و فروش امضا کند و از این طریق، تجارت کند و سودی ببرد، برای زن نیز چنین است.

همچنین در برخی از آیات آمده است: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ﴾ (بقره: ۱۸۸) (اموال یکدیگر را به باطل در میان خود نخورید)؛ ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ﴾ (نساء: ۲۹) (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اموال یکدیگر را به باطل نخورید، مگر اینکه تجارتي با رضایت شما انجام گیرد). در این آیات، هرگونه تحصیل سرمایه از راه‌های غیر مشروع «اکل مال به باطل» دانسته و ممنوع اعلام شده است. مقصود از «اکل» در اینجا، هرگونه تصرف در اموال و نقل و انتقال غیر مجاز است.^(۱۱) مصادیق «اکل مال به باطل» نیز در برخی از روایات، زراوندوزی از طریق قمار و قسم دروغ دانسته شده است.^(۱۲) مفسران نیز در تفسیر آیه، به دست آوردن مال از طریق لهو و لعب، غصب و ظلم را «اکل مال به باطل» دانسته‌اند. ربا نیز، که مورد نهی آیات می‌باشد، از مصادیق اکل مال به باطل است.^(۱۳) جمله استثنائیه ﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ﴾ اشاره است به اینکه تصرف در اموال، باید از یکی از راه‌های مجاز و شرعی انجام شود که همان تجارت با رضایت طرفین است.^(۱۴)

در این آیات، ملاک ممنوعیت یا مشروعیت فعالیت اقتصادی، صادق بودن عنوان «اکل مال به باطل» یا «تجارة عن تراض» قرار داده شده است. تمام کارهایی که در عنوان

«اکل مال به باطل» داخل باشند ممنوع، و کارهایی که مشمول «تجارة عن تراض» باشند مشروع خواهند بود. مصادیق «اکل مال به باطل» نیز در آیات و روایات بیان شده، ولی در هیچ یک از آنها، فعالیت‌های اقتصادی زن در بیرون از خانه مصداق «اکل مال به باطل» دانسته نشده است. بنابراین، مشمول «تجارة عن تراض» و مشروع و مجاز خواهد بود.

گروه سوم: آیات امر به کار و تلاش مادی

دسته‌ای دیگر از آیات به رغم اینکه مشتمل بر واژگان رایج در اقتصاد و فقه نیستند، اما می‌توان از آنها جواز فعالیت اقتصادی و اشتراک میان زن و مرد را نتیجه گرفت؛ مانند آیات ذیل:

«وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِنَاكُلُوا مِنْهُ حَمَآ طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حَبْلَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَآخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلِعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل: ۱۴)؛ او کسی است که دریا را مسخر [شما] ساخت تا از گوشت آن بخورید و زیوری برای پوشیدن از آن استخراج کنید و کشتی‌ها را می‌بینی که سینه دریا را می‌شکافند تا شما [به تجارت بپردازید و] از فضل خدا بهره‌گیرید؛ شاید شکر نعمت‌های او را بجا آورید.

«رَبُّكُمْ الَّذِي يُرْجِي لَكُمْ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا» (اسراء: ۶۶)؛ پروردگار شما کسی است که کشتی را در دریا برای شما به حرکت در می‌آورد تا

از نعمت او بهره‌مند شوید. او نسبت به شما مهربان است.

«وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ فَحَوِّنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ» (اسراء: ۱۲)؛ ما شب و روز را دو نشانه قرار دادیم، سپس نشانه شب را محو کردیم و نشانه روز را روشنی بخش ساختیم تا فضل پروردگارتان را بطلبید (و به تلاش زندگی برخیزید).

«وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلِعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (قصص: ۷۳)؛ و از رحمت اوست که برای شما شب و روز را قرار داد تا هم در آن آرامش داشته باشید و هم برای بهره‌گیری از فضل خدا تلاش کنید و شاید شکر نعمت او را بجا آورید.

«فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه: ۱۰)؛ و هنگامی که نماز پایان گرفت در زمین پراکنده شوید و از فضل خدا بطلبید و خدا را بسیار یاد کنید، شاید رستگار شوید.

«لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ» (بقره: ۱۹۸)؛ گناهی بر شما نیست که از فضل پروردگارتان طلب کنید.

مفسران «ابتغاء فضل» را در جملات «لتبتغوا من فضله»، «لتبتغوا فضلا من ربكم» و «وابتغوا من فضله» به تجارت و

کسب و تلاش اقتصادی تفسیر کرده‌اند.^(۱۵) از سوی دیگر، آیات یاد شده از جهت مخاطب اطلاق دارند بر این معنا که مخاطب در فعل «تبتغوا» و «ابتغوا» خصوص صنف مردان نیست، بلکه نظیر سایر خطاباتی که در قرآن شریف آمده‌اند، میان زن و مرد مشترکند، مگر در جایی دلیلی بر اختصاص آن به مردان داشته باشیم. همچنین از حیث نوع اشتغال نیز آیه در مقام بیان شغل خاصی نبوده است. از این رو، می‌توان گفت: با توجه به ترغیب و تشویق عمومی، که از سوی خدا برای طلب فضل صادر شده است، هرگونه تلاش اقتصادی، که مشروع و مصداق «تجارة عن تراض» باشد، برای زن و مرد مجاز است. بدین روی، بر اساس این آیه، اصل اولی جواز انواع تصرفات زن در طبیعت و معاملات و تجارت است، مگر آنچه به دلیل قطعی خارج شده است.

«هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ» (منك: ۱۵)؛ او کسی است که زمین را برای شما رام کرد، بر شانه‌های آن راه بروید و از روزی‌های

خداوند بخورید. این آیه نیز از آیات مطلق است و انسان‌ها را به تصرف در طبیعت و فعالیت و تلاش اقتصادی امر می‌کند. تعبیر «کُلُوا مِنْ رِزْقِهِ» در این آیه، به گفته علامه طباطبایی به معنای انواع طلب و تصرف در زمین است.^(۱۶) پس خوردن در اینجا به معنای جویدن و بلعیدن نیست، بلکه نظیر آیه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» (بقره: ۱۸۸) به معنای تصرف کردن است. بر اساس این تفسیر، آیه شریفه، به انسان‌ها گوشزد می‌کند که ما زمین را به گونه‌ای آفریدیم که شما بتوانید با انواع تصرف در آن زندگی مادی خود را تأمین کنید و سپس به وسیله امر با واژه «کُلُوا» انسان‌ها را به انواع کار و تلاش اقتصادی مثل صیادی، کشاورزی، دام‌داری و انواع تصرفات در زمین برای بهره‌وری از نعمت‌های الهی و استفاده از ارزاق آن ترغیب و تشویق کرده است. از سوی دیگر، امر به «کُلُوا» اختصاص به صنف خاصی ندارد؛ استفاده از نعمت‌های الهی و تصرف در زمین و بهره‌گرفتن از آب‌ها و درختان و جنگل‌ها و حیوانات برای همه انسان‌هاست. نه در این آیه و نه در آیات دیگر و نه در روایات، دلیلی بر تخصیص آیه به مردان نیست. بلی، لفظ «کُلُوا» جمع مذکر است، ولی پیش از این گفته شد که روش قرآن چنین است که معمولاً احکام مشترک مرد و زن را با خطاب مذکر بیان می‌کند.

گروه چهارم: اشتغالات خاص

گروه دیگر آیاتی است که می‌توان از آن‌ها جواز اشتغال زنان به برخی از حرفه‌های خاص را اصطیاد کرد. تأکید بر این نکته ضروری است که آیاتی که از آن‌ها یاد خواهد شد، در مقام بیان حرفه یا شغلی برای انسان‌ها نیست، بلکه در این دسته از آیات، انجام برخی از کارها مجاز اعلام شده است؛ کارهایی که اشتغال به آن‌ها در میان مردم عصر نزول رایج بوده و هم اکنون هم انسان‌هایی به آن کارها اشتغال دارند. با توجه به مجوزی که قرآن برای انجام آن کارها به انسان‌ها داده و این اجازه را به گروه یا صنف ویژه‌ای اختصاص نداده است، می‌توان جواز اشتغال زنان به آن کار را از دیدگاه قرآن استفاده کرد. این کارها عبارتند از:

۱. صیادی: «وَ إِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا» (مانده: ۲) در آغاز سوره مائده، خداوند صید چهارپایان و خوردن گوشت آن‌ها را حلال کرده و فرموده است: «أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ» سپس در آیه بعد، با جمله «غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ»، کسانی را که مشغول مناسک حج و در حال احرام هستند از شکار حیوانات منع کرده است. همچنین در آیات «لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ» (مانده: ۹۵) و «حُرْمٌ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا» (مانده: ۹۶) ممنوعیت شکار در حال احرام را

بیان کرده است. از خطاب آیات استفاده می‌شود که این حکم، میان زن و مرد مشترک است. از این رو، شکار کردن برای زنان و مردان محرم، حرام است. در آیه دوم خطاب به همان کسانی که شکار برایشان حرام بود، فرموده است: «وَ إِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا!» پس از خروج از احرام شکار کنید. امر در این آیه، به قرینه اینکه پس از دستور منع از شکار صادر شده است، فقط بر جواز این عمل دلالت دارد، نه بر بیش از آن و چون ممنوعان از این عمل زن و مرد بودند، پس این جواز نیز شامل هر دو دسته می‌شود.

ممنوعیت شکار برای زائران در خصوص حالت احرام و جواز این عمل پس از آن، نشانه آن است که شکار و صید حیوانات فی نفسه مبعوض و مورد نهی نیست. اگر صید حیوانات ذاتاً کار غیر مشروعی بود، از سوی قرآن برای این عمل در هیچ شرایطی مجوز صادر نمی‌شد. از سوی دیگر، توجه قرآن به مسئله صید و تحریم آن برای زائران در حال احرام در آیات متعددی از این سوره،^(۱۷) نشانه اهمیت این موضوع است و می‌فهماند که این کار مورد ابتلای جمع کثیری از حاجیان بوده است؛ شکار حیوانات، گوشت مورد نیاز آنان را تأمین می‌کرده و نوعی فعالیت و تلاش اقتصادی و تولید بوده است، نه یک کار تفریحی. بعید است به قرآنی که با شیوه ایجاز، تنها به تبیین مسائل ضروری و مورد نیاز انسان‌ها می‌پردازد چنین نسبتی داده و گفته شود در تمام آن آیات، به مسئله‌ای که برای تعداد انگشت شماری، به عنوان سرگرمی مطرح بوده توجه کرده و حرمت آن را در آیات متعدد تکرار کرده است. بنابراین، آنچه به طور یقین از آیه به دست می‌آید این است که شکار کردن پس از خروج از احرام جایز است. اکنون می‌پرسیم: برای چه کسی؟ جواب آن است که آیه اطلاق دارد. پس حکمی که در آن آمده است برای همه است؛ زن باشد یا مرد. چگونه شکاری جایز است؛ شکار تفریحی یا شکاری که شغل و راه درآمد باشد؛ باز هم آیه اطلاق دارد. بنابراین، می‌توان گفت: شکار کردن کاری است که هر یک از زن مرد می‌تواند انجام دهند. قرآن نه تنها از این کار معنی نکرده، بلکه جواز آن را نیز به صراحت اعلام کرده و در این خصوص میان دو صنف زن و مرد تفاوتی قایل نشده است.

۲ و ۳. ماهی‌گیری و غواصی: «وَ هُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِيَتَأْكَلُوا مِنْهُ حَمًا طَرِيًّا وَ تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا» (نحل: ۱۴)؛ او کسی است که دریا را مسخر ساخت تا از آن گوشت تازه بخورید و زیور برای پوشیدن از آن استخراج کنید. در این آیه، خداوند متعال با برشمردن برخی نعمت‌ها به دو نوع اشتغال اشاره کرده است: نخست ماهی‌گیری؛ زیرا مقصود از خوردن گوشت تازه از دریا، گوشت ماهی است که متوقف بر صید آن است. بنابراین، تقدیر آیه

چنین است: ﴿... لَتَصْطَادُوا وَتَأْكُلُوا﴾ دوم غواصی و استخراج زیور آلاتی مانند لؤلؤ و مرجان از دریا. خطاب در این آیه نیز ناظر به گروه خاصی نیست. هر کسی، چه زن و چه مرد، می تواند از دریا ماهی صید کند. نه در آیات و نه در روایات، کار شیلات به صنف مردان اختصاص داده نشده است. همچنین دلیلی بر اختصاص غواصی و پیدا کردن لؤلؤ و مرجان به مردان نداریم. از این رو، این عمل نیز به عنوان یک فعالیت اقتصادی به مردان اختصاص ندارد.

۴. دایگی: ﴿فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ﴾ (طلاق: ۶) در این آیه، به مردانی که زن خود را طلاق داده اند و کودک شیرخوار دارند و مادر کودک حاضر است به آن شیر دهد، امر کرده که اگر زنان به فرزندان شما شیر دادند، مزد آنان را بدهید. سپس در دنباله آیه می فرماید: ﴿... وَإِنْ تَعَاَسَرْتُمُ فَسْتََرْضِعْ لَهُ أُخْرَى﴾؛ و اگر به توافق نرسیدید، زن دیگری شیر دادن او را به عهده می گیرد. مفسران در معنای آیه گفته اند: اگر زن و مرد در شیر دادن به کودک با هم به توافق نرسیدند، به این صورت که یا زن حاضر نیست به کودک شیر بدهد و یا اجرتی بیش از معمول می خواهد، در این صورت، بر پدر کودک لازم است برای تغذیه کودک، دایه بگیرد تا طفل آسیب نبیند. (۱۸)

دایگی و شیر دادن به کودکانی که مادرانشان شیر نداشتند یا از دنیا رفته بودند در زمان های گذشته، میان زنان معمول بوده؛ چنان که حلیمه سعیدیه و چند تن از زنان دیگر، برای همین کار به مکه آمدند. (۱۹) دایه ها در برابر خدمتی که ارائه می کردند و به کودک شیر می دادند مزد دریافت می کردند. قرآن نه تنها از این کار نهی نکرده و مزدی را که در مقابل این عمل گرفته می شود اکل مال به باطل ندانسته، بلکه خود به پدران بچه ها امر کرده است: در صورتی که برای شیر دادن با مادر کودک به توافق نرسیدید، دایه بگیرید. بنابراین، دایگی نیز می تواند به عنوان یکی از اشتغالاتی باشد که ویژه زنان است و قرآن به آن اشاره کرده است.

۵. دامداری: ﴿وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِّنَ النَّاسِ يَسْكُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءَ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ﴾ (قصص: ۲۳)؛ و هنگامی که به چاه آب مدین رسید، گروهی از مردم را در آنجا دید که چهارپایان خود را سیراب می کنند و در کنار آنان دوزن را دید که مراقب گوسفندان خویشند. به آن دو گفت: کار شما چیست؟ گفتند: ما آن ها را آب نمی دهیم تا چوپانان همگی خارج شوند و پدر ما پیرمرد کهنسالی است. از این آیه، چند نکته استفاده می شود:

نخست اینکه از تعبیر «لَا نَسْقِي»، که فعل مضارع است و بر استمرار دلالت دارد، فهمیده می شود آب دادن به گوسفندان کار

روزمره و همیشگی آنان بوده است. جمله «و ابونا شیخ کبیر» نیز مؤید همین مطلب است؛ زیرا کنایه از آن است که فرد دیگری را برای این انجام این کار نداریم. بنابراین، کار سیراب کردن گوسفندان را خود انجام می دهیم.

دوم اینکه گرچه در آیه سخنی از چوپانی دختران حضرت شعیب رضی الله عنه نیست، اما از اینکه گفتند: ﴿لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءَ وَ أَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ﴾، می توان به دست آورد که همه کارهای گوسفندان، که یکی از آن ها آب دادن بوده و یکی هم به چرا بردن بوده، به عهده دختران بوده است؛ زیرا اگر دختران شعیب می گویند پدر ما پیر سال خورده است، کنایه است از اینکه کسی را برای آب دادن نداریم. پس حتماً کسی را برای چرانیدن و علوفه دادن هم نداشته اند. از این رو، بعید است بگوییم کار دختران فقط آب دادن بوده است. اینکه حضرت شعیب رضی الله عنه، به حضرت موسی رضی الله عنه گفت: می خواهم یکی از این دو دخترم را به همسری تو درآورم، به این شرط که هشت سال برای من کار کنی و اگر تا ده سال افزایش دهی محبتی از ناحیه توست (۲۰) ... برخی از مفسران گفته اند: او را برای چوپانی اجیر کرد. (۲۱) این امر نیز شاهدهی است بر اینکه پیش از موسی، کار چوپانی گوسفندان را دختران انجام می دادند.

البته ممکن است گفته شود عمل دختران شعیب رضی الله عنه نمی تواند مستند جواز این گونه کارها برای زنان باشد؛ زیرا دختران حضرت شعیب رضی الله عنه از باب ضرورت و نبود فرد دیگری دست به این عمل می زدند. بنابراین، وقتی حضرت موسی رضی الله عنه از آنان می پرسد: برای چه اینجا ایستاده اید، آنان مقصود خود را گفتند و با این جمله که «پدر ما پیر سال خورده است»، عذر خود را نسبت به انجام این کار ذکر کردند و آن را به عنوان یک ضرورت برای خود بیان نمودند. بنابراین، کار کردن دختران حضرت شعیب رضی الله عنه در بیرون از خانه به سبب شرایط ویژه خانه آنان بود، نه اینکه در شرایط عادی، آنان این کار را انتخاب کرده باشند.

شواهد روایی بر جواز فعالیت های اقتصادی زنان

زنان فراوانی در صدر اسلام در زمان پیامبر گرامی و ائمه اطهار رضی الله عنهم به فعالیت های اقتصادی اشتغال داشتند (۲۲) و ائمه اطهار رضی الله عنهم نه تنها آنان را از کار و تلاش نهی نمی کردند، بلکه در برخی موارد، لحن سخن یا طرز برخورد پیامبر یا امام با زنان شاغل به گونه ای بود که تشویق به ادامه کار نیز از آن استفاده می شود. این کارها عبارتند از:

۱. بافندگی: ام حسن نخیعه می گوید: حضرت علی رضی الله عنه در راه به من برخورد کرد و فرمود: ام حسن، به چه کاری مشغولی؟ گفتم:

روایت کرده است که زنی به نام زینب عطاره نزد زنان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمد. پیامبر وارد خانه شد و او را نزد همسرانش دید. به وی فرمود: منزل ما را خوشبو کردی. زینب عرض کرد: منزل به بوی شما معطرتر است. پس از این سخنان، پیامبر صلی الله علیه و آله برخی

از آداب و احکام خرید و فروش را برای وی بیان فرمودند. (۲۶) چنانکه از این روایت استفاده می‌شود، نه تنها پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با اشتغال زینب به عطر فروشی مخالفتی نکرد، بلکه با حسن رفتار خود با وی و با بیان برخی از آداب معامله، (۲۷) او را نسبت به ادامه آن کار تشویق کرد.

نتیجه

از آیات و شواهد روایی یاد شده می‌توان استفاده کرد که اسلام نسبت به اشتغال زنان دید منفی ندارد و کار و تلاش اقتصادی را

بافندگی می‌کنم. امام به من فرمود: بدان که حلال‌ترین کسب است. (۲۳) بنابراین نقل، امام با دیدن ام‌حسن در ابتدا، از شغل او سؤال کرد که حاکی از مشروعیت اشتغال برای زنان است، و دیگر آنکه وقتی ام‌حسن در جواب امام عرض کرد: به بافندگی اشتغال دارم و از این راه ارتزاق می‌کنم، امام نه تنها او را از این حرفه منع نکرد، بلکه با این جمله که «حلال‌ترین کسب است»، او را بر این ادامه اشتغال به این حرفه تشویق کرد. بنابراین، اشتغال زنان به حرفه‌هایی که از نظر اسلام حلال شمرده شده، مجاز بلکه مطلوب است.

۲. نوحه خوانی: حثان بن سدی گوید: در محله ما زنی بود که کنیزی نوحه خوان داشت. این زن از طریق نوحه خوانی کنیزش، زندگی خود را اداره می‌کرد. وی نزد پدرم آمد و گفت: تو می‌دانی که زندگی من از جانب خدا و به وسیله نوحه خوانی این جابه تأمین می‌شود. دوست دارم از امام صادق علیه السلام بپرسی که اگر این کار حلال است، ادامه بدهم، وگرنه کنیز را بفروشم و از بهای آن زندگی کنم تا خدا فرجی برساند. پدرم گفت: پرسش این مسئله از امام برای من سخت است. او اضافه می‌کند: وقتی خدمت امام رسیدیم، خودم از امام درباره مسئله آن زن پرسش کردم. امام فرمود: آیا برای اجرت شرط می‌کند یا نه؟ گفتیم: به خدا قسم، نمی‌دائم شرط می‌کند یا نه. حضرت فرمود: به آن زن بگو: شرط نکن و هر چه دادند قبول کن. (۲۴) در این روایت نیز نوحه خوانی زن مورد تأیید امام قرار گرفته است. اگر اشتغال زن به نوحه خوانی غیر مجاز بود، آن حضرت وی را از این کار نهی می‌فرمود.

لازم به ذکر است اینکه امام در جواب پرسش‌کننده گفتند: برای کارش اجرتی تعیین نکنند و هر چه دادند قبول کند، دلیل بر حرمت این کار و تحصیل درآمد از این طریق نیست؛ زیرا اگر چنین بود، امام مستقیماً او را از ادامه آن کار برحذر می‌داشت. اگر به صورت استلزام نهی‌ای از کلمات امام فهمیده شود، مربوط به تعیین اجرت است به اصل عمل. عدم تعیین مزد نیز به احتمال قوی به سبب ویژگی کار است، نه خصوصیت نوحه خوان و جنسیت وی که زن است یا مرد.

آرایشگری: ابن ابی عمیر با واسطه، از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند: یکی از زنانی که به آرایشگری بانوان اشتغال داشت، بر پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله وارد شد. پیامبر اکرم به وی فرمود: آیا شغلت را رها کرده‌ای یا بر آن باقی هستی؟ زن گفت: ای رسول گرامی، بر شغلم باقی هستم و ادامه می‌دهم، مگر آنکه مرا از آن نهی کنی تا کنار بگذارم. حضرت نه تنها او را از آن کار منع نکرد، بلکه اجازه فرمود به کارش ادامه دهد و او را به برخی از آداب این کار نیز راهنمایی فرمود. (۲۵)

عطر فروشی: حسین بن زید هاشمی از امام صادق علیه السلام

در خانه یا در بیرون از خانه زن ممنوع نکرده است. اگر آیه شریفه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» از برخی از معاملات نهی کرده و آن را باطل دانسته، برای همه است و تفاوتی میان زن و مرد نیست. جنسیت در هیچ یک از انواع معاملات و تجارات، دخالت ندارد. این گونه نیست که زن به دلیل جنسیت، از برخی از معاملات ممنوع، و مرد مجاز باشد. به همین سبب می‌بینیم در کتاب‌های فقهی، زنان از تجارت یا قراردادی استثنا نشده یا از اختیار شغل خاصی منع نگردیده‌اند. بلی، کارهایی همچون قضاوت، ولایت و رهبری و امامت جماعت^(۲۸) برای زن ممنوع است، اما این‌ها تخصصاً از موضوع بحث خارج هستند؛ زیرا در فرهنگ اسلامی، به هیچ یک از این امور به عنوان شغل نگاه نمی‌شود تا گفته شود در اسلام برخی از شغل‌ها ویژه مردان است و زنان را در آن راهی نیست.

تذکر این نکته نیز ضروری است که آنچه به عنوان دیدگاه قرآن، در ارتباط با اشتغال زنان بیان شد مربوط به نفس کار و تلاش اقتصادی و بیان جواز این عمل برای زنان است. اما اینکه زنان برای حضور در محل کار چه شرایطی را باید رعایت کنند، چه شغلی برای زن شایسته‌تر است، کدام کار با حالت روحی و جسمی زن متناسب است، حق تقدّم با کار خانه است یا بیرون، در صورت تزاحم میان رسیدگی به فرزندان و همسر و اشتغال به کار بیرونی، ترجیح با کدام است، این پرسش‌ها و ده‌ها پرسش دیگر، که بیان آن‌ها در این مختصر نمی‌گنجد، باید در جای خود به طور جداگانه بحث شود. اما اجمالاً تذکر داده می‌شود، که بر اساس آموزه‌های دینی، خانواده در اسلام اصلی بنیادین بوده و حفظ و حراست از آن لازم است. زن رکن خانواده و مظهر خالقیت خدا و وظیفه تولید نسل و پرورش و تربیت آن را بر عهده دارد. حق اشتغال زن، نباید سبب از هم پاشیدن خانواده یا کنار گذاشتن وظیفه پرورش نسل سالم شود. بنابراین، در مواقع تزاحم بین کار و ازدواج، یا کار و رسیدگی به وظایف همسری و پرورش کودک، و عدم امکان جمع بین آن‌ها، خانواده مهم‌تر است و بر اساس اصل تقدیم اهم بر مهم، در امور متزاحم باید اشتغال زن فدای حفظ خانواده شود.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- منوچهر فرهنگ، فرهنگ بزرگ اقتصادی، تهران، الیرز، ۱۳۷۱.
- ۲- مرتضی فره‌باغبان، فرهنگ اقتصادی و بازرگانی، ج دوم، رسا، ۱۳۷۶.
- ۳- دکتر سیبوش مریدی و علی‌رضا نوروزی، فرهنگ اقتصادی.
- ۵- محمدولی کیانمهر، «تأثیر اشتغال زنان بر خانواده»، مجله کار و جامعه، ش ۲۳ (آذر و دی ۱۳۷۸).
- ۶- ابن منظور، لسان العرب، بیروت / فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج دوم، تهران، ناصر خسرو، ج ۳، ص ۲۵۸.

- ۷- فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ج ۳، ص ۲۵۸.
- ۸- سید محمدحسین طباطبائی، المیزان، قم، انتشارات اسلامی، ج ۵، ص ۱۵۲.
- ۹- بقره: ۴۳، ۴۵، ۸۳، ۱۱۰.
- ۱۰- «وَمَا آتَيْتُم مِّن رِّبَا لِيَرْبُو فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ» (بوم: ۳۹) «بُحِّقَ اللَّهُ الرَّبَا وَرَبِي الصَّدَقَاتِ» (بقره: ۲۷۶) «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقْوَمُونَ إِلَّا كَمَا يَقْوَمُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ» (بقره: ۲۷۲) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (بقره: ۲۷۸) «بُحِّقَ اللَّهُ الرَّبَا وَرَبِي الصَّدَقَاتِ» (بقره: ۲۷۶).

- ۱۱- ر.ک: سید محمدحسین طباطبائی، پیشین، ج ۲، ص ۵۱.
- ۱۲- ر.ک: فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ج ۲، ص ۲۴ / محقق اردبیلی، زبدة البیان، تحقیق محمدباقر بهبودی، مکتبه المرتضویة، ص ۴۲۷ / محمدبن یعقوب کلینی، اصول کافی، تهران، اسلامیه، ۱۳۵۰، ج ۵، ص ۱۲۲.
- ۱۳- ر.ک: علی بن ابراهیم قمی، تفسیر قمی، ج سوم، قم، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۳۶.
- ۱۴- ر.ک: محقق اردبیلی، پیشین، ص ۴۲۷.
- ۱۵- ابن کثیر القرشی، تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق، ج ۳، ص ۵۴ / محمدبن احمد قرطبی، الجامع الاحکام القرآن، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۰، ص ۲۹۰ / ابن جوزی، زاد المسیر، ج ۵، ۴۴ / راغب اصفهانی، مفردات فی غریب القرآن، تهران، نشر کتاب، ۱۴۰۴ ق، ص ۳۸۱ / محمد بن جریر طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ ق، ج ۱۵، ص ۱۵۳ / سید محمدحسین طباطبائی، پیشین، ج ۱۳، ص ۱۵۲ / مولی محسن فیض کاشانی، تفسیر صافی، تحقیق حسین اعلمی، ج دوم، قم، الهادی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۱۸۱.
- ۱۶- مرحوم علامه طباطبائی در تفسیر آیه گفته است: «والمعنی هو الذی جعل الارض مطاوعة منقادة لکم، یکنتم ان تستقروا علی ظهورها و تمسوا فیها تاكلون من رزقه الذی قدره لکم بانواع الطلب و التصرف فیها.» (سید محمدحسین طباطبائی، پیشین، ج ۲۰، ص ۱۱۳).
- ۱۷- «عَبَّرَ سُجُلِي الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرْمٌ» (مانده: ۱)، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ» (مانده: ۹۵)، «حُرْمٌ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مِمَّا دُمْتُمْ حُرْمًا» (مانده: ۹۶).
- ۱۸- فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ج ۱۰، ص ۴۸ / سید محمدحسین طباطبائی، پیشین، ج ۱۹، ص ۳۱۷ / ابن جوزی، پیشین، ج ۸، ص ۴۵ / محمدبن احمد قرطبی، پیشین، ج ۱۸، ص ۱۶۹ / محمدبن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق احمد حبیب قصیر العاملی، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۰، ص ۳۷.
- ۱۹- ر.ک: محمدهادی یوسفی غروی، تاریخ تحقیقی اسلام، ترجمه حسین علی عربی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۲۲.
- ۲۰- «قَالَ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أَنْتَحِكَ إِحْدَى ابْنَتَيْ عَلِيٍّ أَنْ تَأْجُرَنِي ثَمَانِي حِجَجٍ فَإِنْ أُنْمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ» (قصص: ۲۷).
- ۲۱- ر.ک: محمدبن حسن طوسی، پیشین، ج ۸، ص ۱۴۵ / محمد شیخعلی شریف لاهیجی، تفسیر شریف لاهیجی، تهران، علمی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۶۸.
- ۲۲- احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۳، ص ۵۰۳ / محمدبن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۵، ص ۸۶ و ۱۱۹.
- ۲۳- محمدبن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۵، ص ۱۵۱ / ج ۵، ص ۸۶.
- ۲۵- «فَقَالَ لَهَا: افْعَلِي فَإِذَا مَشَطْتَ فَلَا تَجْلِي الْوَجْهَ بِالْخُرْقِ فَإِنَّهَا نَذَبَ بِمَاءِ الْوَجْهِ وَلَا تَصَلِّيَ الشَّعْرَ بِالشَّعْرِ.» (همان، ص ۱۱۹).
- ۲۶- همان، ص ۱۵۱.
- ۲۷- «فَقَالَ لَهَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: إِذَا بَعَثَ فَأَحْسَنِي وَلَا تَغَشِّي فَإِنَّهُ أَتَقَى لِلَّهِ وَأَبْقَى لِلْمَالِ.» (همان، ص ۱۵۱).
- ۲۸- البته اگر مأموم زن باشد، امامت زن به فتوای برخی مراجع مجاز است.